
תשובה בענין נשים במנין וכשליחות ציבור (או"ח ק"ו)

שאלה: האם נשים חייבות להתפלל את תפילת העמידה שלוש פעמים ביום? האם הן חייבות בתפילת מוסף ובתפילת נעילה? האם מותר לצרף אותן למנין לברכו, לקדיש, לחזרת הש"ץ ולקדושה? האם מותר להן לשמש כש"ץ לשחרית, מנחה, מעריב, מוסף ונעילה?

תשובה: למרות כל מה שנכתב על נושא זה בשנים האחרונות,¹ רוב הכותבים הסתמכו על דעות האחרונים שחיו לאחר ר' יוסף קארו (נפטר 1575). אבל עיון מעמיק בתלמוד ובדברי ראשונים מלמדנו שניתן לענות בחיוב על כל השאלות הנ"ל. ועתה נסביר את התשובה דבר דבור על אופניו.

א) האם נשים חייבות להתפלל שלוש פעמים ביום?

המקור העיקרי על חיוב נשים בתפילת העמידה הוא משנה ברכות ג'ג': "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון". "תפילה" במשנה איננה תפילה בכללותה – "prayer" כפי שתירגמו כמה כותבים בימינו² – אלא תפילת העמידה או "שמונה עשרה" ותו לא.³ זאת אומרת שלפי המשנה בברכות נשים חייבות להתפלל את תפילת העמידה.

הסוגיא בבבלי ברכות כ' ע"ב הגיעה אלינו עם שינויי גירסא רבים וכבר הסביר המאירי על אתר (עמ' 69) שכל פוסק בסוגיא זאת פסק על פי הגירסא שהיתה לפניו. בדיקת ארבעת כתבי היד השלמים של בבלי ברכות העלתה שיש שלוש גירסאות בסיסיות של סוגיא זאת, כשכל כתב יד גורס יותר מגירסא אחת. והרי שלוש הגירסאות הבסיסיות⁴ יחד עם רשימה של כתבי היד שגרסו כך:

גירסא א':

"קריאת שמע ותפילין" דהוה ליה מצות עשה שהזמן גרמא וכל מצות שהזמן גרמא נשים פטורות.
"תפילה ומזוזה וברכת המזון" דהוה ליה מצות עשה שלא הזמן גרמא וכל מצות עשה שלא הזמן גרמא נשים חייבות.

כך גרסו בגליון של כ"י פירנצה שנעתק באשכנז בשנת 1176; בכ"י מינכן 95 משנת 1342 (פעמיים!); בכ"י אוקספורד 366 שנעתק באיזור הספרדי במאה הי"ד-הט"ו; ובכ"י פריס 671 שנעתק סביב שנת 1450.

גירסא ב':

מהו דתימא? הואיל וכתוב בה "ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה" [תהלים נ"ה:יח] כמצות עשה שהזמן גרמא הוא – קא משמע לן.
כך גרסו בכ"י פירנצה; בכ"י מינכן (חלק בגליון); בכ"י אוקספורד; בכ"י פריס; ובדפוס וילנא.

גירסא ג':

וחייבין בתפילה – דרחמי נינהו.
כך גרסו בכ"י פירנצה בין השורות; בכ"י מינכן בגליון בשם רש"י; בכ"י פריס; ובדפוס וילנא.

בדיקת מידגם מייצג של גאונים וראשונים העלתה שהם גרסו ככל הנראה כדלהלן:

גירסא א': הרי"ף לברכות על אתר (דפ' וילנא י"א ע"ב-י"ב ע"א); הרמב"ם בהלכות תפילה א': ב'; ספר האשכול, מהד' אויערבך, חלק א', עמ' 13-14; "ויש ספרים דגרסי" אצל תוספות ר' יהודה שירליאון, מהד' זק"ש, ירושלים, תשכ"ט, עמ' רנ"ה; סמ"ג עשין י"ט, דפ' ויניציאה ש"ז, ק' ע"ג; ארחות חיים, הלכות תפילה, סימן ס"ד = כל בו, ח' ע"ג.

גירסא ב': תוספות הרא"ש כאן; ר' ישראל אלנקאווה, מנורת המאור, פרק כ', שער רביעי, עמ' 436.

גירסא ג': הלכות גדולות, דפ' ווארשא, ב' ע"ג; רמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, עשין, סימן ה', מהד' שעוועל, עמ' קנ"ד-קנ"ז (בלי ציטוט מפורש); חידושי הריטב"א כאן. וכדאי לציין שזה ההסבר המופיע בירושלמי ברכות ג': ג', ו' ע"ב.

גירסא א' וג': תלמידי רבינו יונה לרי"ף הנ"ל.

גירסא ב' וג': רש"י כאן (אבל הוא דוחה את גירסא ב'); תוספות כאן; תוספות ר' יהודה שירליאון הנ"ל; תוספות חכמי אנגליה לברכות, מהד' בלאו, ירושלים, תשמ"מ, עמ' כ"ח-כ"ט; והמאירי כאן, עמ' 69.

גירסא א', ב' וג': פסקי הרא"ש כאן, פרק ג', אות י"ג.

עכשו שראינו את הגירסאות השונות, ניתן להבין את שתי השיטות העיקריות של הראשונים:

א. הרמב"ם עסק בענייננו בארבעה מקומות:

1. הלכות תפילה א' א' ז':

א. מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר "ועבדתם את ה' אלהיכם" (שמות כ"ג:ה). מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה שנאמר: "ולעבדו בכל לבבכם" (דברים י"א:ג). אמרו חכמים: אי זו היא עבודה שבלב? זו תפילה. ואין מנין התפילות מן התורה ואין משנה התפילה הזאת מן התורה ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה.

ב. ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפילה לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא. אלא חיוב מצווה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקב"ה ואחר כך שואל צרכיו...

ג. ... וכן היה הדבר תמיד ממש רבינו ועד עזרא.

ד. כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויון ושאר האומות... ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש עד שיערבו עמה לשונות אחרות. וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותיקנו להם שמנה עשרה ברכות על הסדר... כדי שיהיו ערוכות בפי הכל... ומפני ענין זה תיקנו כל הברכות והתפילות מסודרות בפי כל ישראל...

ה. וכן תיקנו שיהא מנין התפילות כמנין הקרבנות, שתי תפילות בכל יום... וכל יום שיש קרבן מוסף תיקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף...

ו. וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה... ואין תפילת ערבית חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואף על פי כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפילת חובה.

ז. וכן תיקנו תפילה אחר תפילת מנחה סמוך לשקיעת החמה ביום התענית בלבד... וזו היא התפילה הנקראת תפילת נעילה...

2. הלכות תפילה ו' י':

נשים ועבדים וקטנים חייבים בתפילה, וכל איש שפטור מקריאת שמע פטור מן התפילה.

3. פירוש המשנה לקידושין א' ז', על פי תירגומו של הרב קאפח:

... אבל מצוות עשה שהנשים חייבות ומה שאינן חייבות בכל היקפן – אין להן כלל אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים. הלא ידעת שאכילת מצה ליל פסח ושמחה במועדים והקהל ותפילה ומקרא מגילה ונר

חנוכה ונר שבת וקידוש היום כל אלו מצוות עשה שהזמן גרמה וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים...

4. הלכות עבודה זרה י"ב:ג':

כל מצוות לא תעשה שבתורה אחד אנשים ואחד נשים חייבים חוץ מבל תשחית ובל תקיף [= השחתת הזקן ופאת הראש] ובל יטמא כהן למתים. וכל מצוות עשה שהיא מזמן לזמן ואינה תדירה [= תמידית] נשים פטורות חוץ מקידוש היום, ואכילת מצה בלילי הפסח, ואכילת הפסח ושחיטתו, והקהל, ושמחה שהנשים חייבות.

במבט ראשון יש סתירות בין ארבעת הקטעים הנ"ל. ולא היא, אלא ארבעת הקטעים משלימים זה את זה. ופשר הדבר כך הוא: הרמב"ם גרס בגמרא את גירסא א' הנ"ל וכן הוא מצטט בהלכות תפילה א'ב' – "לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא". אכן, כך גרס הרי"ף הנ"ל ואין ספק שהרמב"ם הסתמך כאן על הרי"ף כי הרמב"ם, כידוע, הסתמך על הרי"ף בכל מקום במשנה תורה פרט לשלושים מקומות.⁵ בהלכות תפילה פרק א' הוא הסביר שלכתחילה היה מדובר במצוות עשה ללא זמן קבוע שנשים היו חייבות בה מן התורה. כשבאו עזרא ובית דינו ותיקנו מטבע קבוע ומועדים קבועים לתפילה כללה התקנה גם את הנשים שהיו חייבות להתפלל מדאורייתא לכתחילה. יש ארבע הוכחות לפירוש זה:

1. כך פירשו הרבה ממפרשי הרמב"ם מר' יוסף קארו ועד הרב חיים דוד הלוי.⁶
2. הרמב"ם כותב: "בפי כל", "בפי כל ישראל", "אדם", "נהגו כל ישראל". ביטויים אלה באו לכלול מן הסתם את הנשים שנזכרו במפורש בתחילת דבריו.
3. כך מוכח מהלשון הסתמי בהלכות תפילה פרק ו' (מקור 2), ושם נזכרת גם "התפילה" של גברים שהיא כמובן המטבע הקבוע.
4. וכך מוכח משני הקטעים האחרונים של הרמב"ם. בהלכות עבודה זרה (מקור 4) הוא רושם מצוות עשה דאורייתא שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן ותפילה איננה נכללת כי מדאורייתא אין לה זמן קבוע. אבל בפירושו למשנה (מקור 3) הוא רושם מצוות עשה שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן מדאורייתא או מדרבנן ותפילה כן כלולה מכיוון שלאחר תקנת עזרא זאת מצוות עשה שהזמן גרמא שנשים חייבות בה מדרבנן כמו שגברים חייבים בה מדרבנן.
- ב. ראשונים אחרים סברו שהתפילה היתה מצווה מדרבנן לכתחילה ושחז"ל חייבו גברים ונשים לומר את העמידה שלוש פעמים ביום מלכתחילה. כך סברו כנראה בעל הלכות גדולות, רש"י ורמב"ן על סמך גירסא ג' הנ"ל "דתפילה רחמי נינהו", ורש"י הסביר את הדבר במפורש בפירושו לברכות על אתר ד"ה וחייבין בתפילה: "דתפילה רחמי היא ומדרבנן היא ותיקנהו אף לנשים ולחינוך הקטנים".

בין כך ובין כך, לפי המשנה, לפי התלמוד הבבלי על כל גירסאותיו, ולפי כל הראשונים הנ"ל נשים חייבות להתפלל את העמידה שלוש פעמים ביום בדיוק כמו גברים.

עדויות על תפילה יומיומית של נשים במשך הדורות

יתר על כן, יש עדויות רבות מתקופת התלמוד ועד המאה השמונה עשרה שנשים אכן נהגו להתפלל כל יום ואפילו שלוש פעמים ביום בבית או בבית הכנסת בדיוק כמו גברים.⁷ יש להדגיש שרוב המקורות האלה משיחים את הדבר לפי תומם וכידוע, עדות כזאת נחשבת לעדות מהימנה. והרי המקורות לפי תקופה ולפי איזור גיאוגרפי:

תקופת התלמוד:

1. ירושלמי ברכות סוף פרק ה', ט' ע"ד = ירושלמי גיטין פרק ה', מ"ז ע"ב: "רבי אחא ר' תנחומא בר' חייא בשם רבי שמלאי: עיר שכולה כהנים נושאים את כפיהם... ומי עונה אחריהן אמן? הנשים והטף". מכיוון שבתקופת התלמוד היו נושאים כפים כל יום,⁸ מכאן שנשים נכחו בבית הכנסת באופן קבוע.

2. ירושלמי סוטה א' ב', ט"ז ע"ג:
"אמר רבי יוסי בי רבי בון: אמר לה [בעל לאשתו החשודה בעיניו]: אל תיכנסי לבית הכנסת, נכנסת עמו..."

3. מגילה כ"ג ע"א (והשווה למקבילה בתוספתא מגילה ג': י"א-י"ב, מהד' ליברמן עמ' 356):

"תנו רבנן: הכל עולין למנין שבעה, ואפילו קטן ואפילו אשה, אבל אמרו חכמים אשה לא תקרא בתורה מפני כבוד ציבור". לפי הרישא נשים עולות וקוראות בתורה, הווי אומר שהן נכחו בבית הכנסת לתפילות בציבור.

4. סוטה כ"ב ע"א (הארמית תורגמה לעברית):
אלמנה אחת היה בית כנסת בשכונתה. כל יום היתה באה ומתפללת בבית מדרשו של רבי יוחנן. אמר לה: בתי, לא בית כנסת בשכונתך? אמרה לו: רבי, לא שכר פסיעות יש לי?! יש להדגיש שרבי יוחנן אינו שואל "בתי, למה באת לבית הכנסת" אלא רק "למה באת לבית הכנסת שלי".

5. עבודה זרה ל"ח ע"א-ע"ב:
"שופתת אשה קדרה על גבי כירה ובאת נכרית ומגיסה עד שתבוא מבית המרחץ או
מבית הכנסת ואינה חוששת."

תקופת התלמוד, על פי מקורות מימי הביניים:

6. סופרים י"ח:ה'ו', מהד' היגער עמ' 316-317:⁹
"ומתרגם לפי שיבינו בו שאר העם והנשים והתינוקות שהנשים חייבות לשמוע
קריאת ספר [= ספר תורה] כאנשים... וכן הן חייבות בקריאת שמע ובתפילה
ובברכת המזון ובמזוזה... ומן הדין הוא לתרגם לעם, לנשים, ולתינוקות כל סדר
וסדר ונביא של שבת לאחר קריאת התורה..."

א. שם י"ח:ח', עמ' 320:
"ביום שהושיבו את ר' אלעזר בן עזריה בישיבה, פתח ואמר: 'אתם נצבים היום
כלכם... טפכם ונשיכם' (דברים כ"ט:ט-י) אנשים באים לשמוע, נשים כדי לקבל
שכר פסיעות, טף למה בא? כדי ליתן שכר למביאיהן. מיכן נהגו בנות ישראל קטנות
לבוא לבתי כנסיות כדי ליתן שכר למביאיהן, והן לקבל שכר."

ב. מדרש הגדול לדברים כ"ט:י', מהד' פיש, עמ' תרל"ט:
"אתם נצבים היום... טפכם נשיכם' – 'נשיכם' אף על פי שאינן יודעין, הן באין
לשמוע ולקבל [שכר]".

8. ילקוט שמעוני, עקב, רמז תתע"א ומקבילות:
אשה זקנה באה לפני רבי יוסי בן חלפתא (תנא בדור הרביעי) וביקשה למות. "אמר
לה: מה מצווה את למודה לעשות בכל יום? אמרה לו: למודה אני אפילו יש לי דבר
חביב אני מנחת אותו ומשכמת לבית הכנסת בכל יום. אמר לה: מנעי עצמך מבית
הכנסת שלושה ימים זה אחר זה. הלכה ועשתה כן וביום השלישי חלתה ומתה..."

מקורות מימי הביניים:

אשכנז בסביבות שנת 1200:

9. א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים, תש"ו, עמ' קס"ה:
מרת דולצא אשתו של ר' אלעזר מוורמייזא ושתי בנותיהם נהרגו על קידוש ה'
בשנת 1196. הוא מעיד בקינה לזכרן:

נשים במנין וכשליחות ציבור

**משוררת זמירות ותפילה ומדברת תחנונים,
וידיה בכל יום לנשמת כל חי וכל מאמינים,
נואמת פיטום הקטורת ועשרת הדברים...
סדרי תפילה בבוקר ובערב סודרת,
ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת...
אספר מעשה בלט בתי הגדולה,
בת שלוש עשרה שנה היתה צנועה ככלה,
למדה כל התפילות והזמירות מאמה...
אספר מעשה בתי הקטנה,
קראה קריאת שמע בכל יום פרשה ראשונה,
בת שנים שש היתה וטווה ותופרת....**

כלומר, דולצא היתה מתפללת בבית הכנסת כל יום בבוקר ובערב וגם בנותיה היו מתפללות קריאת ושמע ו"כל התפילות" בכל יום.¹⁰

10. ספר חסידים, מהד' ויסטינצקי, סימן תס"ד, עמ' 132-133:
שם מסופר על אשה זקנה שהיתה מתפללת שחרית של חול כל יום בבית הכנסת:
"מעשה בזקנה שהיתה מקדמת לתפילה [ונענשה בעונשים קשים לאחר מותה].
ואמרה: כשהייתי בחיים הייתי רגילה לצאת מבית הכנסת בסדר קדושה ולא הייתי
ממתנת עד שיוצאים מבית הכנסת".

11. שם, סימן תס"ה:
שם מסופר על אשה נוספת שהיתה מתפללת שחרית של חול כל יום בבית הכנסת:
"אשה אחת יצאה מבית הכנסת קודם שסיימו הקהל תפילה" ובעלה כעס עליה
שיצאה מוקדם: "הרי פשעת שיצאת מבית הכנסת!".

אשכנז בין השנים 1690-1719:

12. גליקל מהמלן מספרת פעמים רבות באוטוביוגרפיה שלה שהיא ובנותיה היו
מתפללות בבית הכנסת באופן קבוע בשבתות ובחול והיא מזכירה תפילות
שחרית ומנחה במפורש.¹¹

רומא בשנת 1524:

13. סיפור דוד הראובני, מהד' א"ז אשכולי, מהד' ב', ירושלים תשנ"ג, עמ' 39:
דוד הראובני התארח בביתו של ר' משה אבודרהין ברומא: "ויש לו בת בחורה
הקוראת בעשרים וארבע [= בתנ"ך] והיא מתפללת בכל יום שחרית וערבית".

פיזא בשנת 1524:

14. שם, עמ' 57:

דוד הראובני התארח בפיזא ופגש את מרת שרה מפיזא: "והיה לה נערה בתולה בת אחיה... ואותה הנערה היא חכמה ומשכלת, והיא קוראת בעשרים וארבע ומתפללת".

ירושלים במאה הי"ח:

15. תקנות ירושלים משנת 1730, מהד' א"ח פריימן, בספר דינבורג, ירושלים, תש"ט, עמ' 208, 210: "הסכמה ששום אשה לא תמתין לשמוע קדיש בתרא לא בשחרית ולא במנחה ולא בערבית". הווי אומר היו נשים בבית הכנסת בכל התפילות וחכמי ירושלים גזרו שהן לא תישארנה לקדיש האחרון כדי שהגברים לא יסתכלו עליהן.

16. תקנה מירושלים משנת 1754, קובץ הירושלמי ג' (תרצ"א), נ"ב ע"ב: גזרו שאשה שלא השלימה ארבעים שנה לא תוכל לבוא לבית הכנסת למנחה ולערבית פרט לראש השנה, יום כפור ושמחת תורה. מכאן משתמע שנשים צעירות אכן נהגו לבוא במועדים אלה וחכמי ירושלים ניסו למנוע את התופעה.

ראינו איפוא שלפי המשנה, הבבלי והראשונים נשים חייבות להתפלל את תפילת העמידה שלוש פעמים ביום ושיש עדויות רבות שכך נהגו למעשה בתקופות שונות ובאיזורים רבים. ואם יטען הטוען שהעדויות הנ"ל משקפות יוצאים מן הכלל, יש להשיב שקשה לראות כל כך הרבה דוגמאות מתקופות ומאיזורים שונים כיוצאים מן הכלל. אם כן הדבר, למה מניחים אחרונים רבים ורבנים בימינו שנשים חייבות להתפלל רק פעם אחת ביום ושהן אינן חייבות לומר את הנוסח הקבוע של העמידה אלא תפילה כלשהי? המקור העיקרי לגישה זאת הוא כנראה הבנה לא נכונה של דברי ר' אברהם גומבינר (פולין, 1637-1683) במגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים ק"ו:א'.

ר' יוסף קארו פסק שם בשולחן ערוך בעקבות הרי"ף והרמב"ם: "נשים ועבדים אף על פי שפטורים מקריאת שמע חייבים בתפילה מפני שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא". ר' אברהם גומבינר מפרש בסעיף קטן ב':

כך כתב הרמב"ם דסבר ליה דתפילה מצות עשה דאורייתא היא... אך מדאורייתא די בפעם אחד ביום ובכל נוסח שירצה. ולכן נהגו רוב נשים שאין מתפללות בתמידות משום דאומרים מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה

בקשה ומדאורייתא די בזה ואפשר שגם חכמים לא חייבום יותר, והרמב"ן סובר תפילה דרבנן וכן דעת רוב הפוסקים.

בקטע זה, שהשפיע על כל כך הרבה אחרונים, בעל מגן אברהם אינו מנסה לפרש את המשנה או את הבבלי או את הראשונים. הוא רק מנסה להצדיק את הנוהג של "רוב נשים" בפולין בזמנו שהתפללו בקשה אחת ביום ותו לא. ר' אברהם גומבינר דבק ככל הנראה בשיטה האשכנזית הרואה בנוהג העם מקור סמכות שאינו פחות חשוב מהתלמוד והפוסקים ושדורש הצדקה.¹² ברם, קשה מאד להסתמך על דבריו הלכה למעשה. ראשית כל, כפי שראינו, הרמב"ם סבר שלכתחילה גברים ונשים היו חייבים להתפלל פעם אחת ביום מן התורה, אבל עזרא ובית דינו תיקנו תקנה המחייבת גברים ונשים להתפלל שלוש פעמים ביום.¹³ יתר על כן, בעל מגן אברהם בעצמו חולק בסיפא על הפירוש שהוא הציע ברישא! הוא כותב: "... ואפשר שגם חכמים לא חייבום יותר, והרמב"ן סובר תפילה דרבנן וכן דעת רוב הפוסקים". הוי"ו במילה המודגשת הוא וי"ו הניגוד, כלומר, "אבל הרמב"ן סובר", וכך מצטט בעל משנה ברורה את המשפט בסעיף קטן ד'! כלומר, בעל מגן אברהם אומר: אבל הרמב"ן סובר כמו רוב הפוסקים שתפילה שלוש פעמים ביום היתה תקנת חכמים לכתחילה שחייבה נשים וגברים גם יחד מכיוון שתפילה היא בקשת רחמים לפני המקום. זאת אומרת, שהרישא של בעל מגן אברהם אינו הפשט של הרמב"ם והסיפא ממילא מבטל את הרישא! אף על פי כן, הרבה אחרונים נגררו אחר הצעת בעל מגן אברהם ברישא וניסו להכניס את פירושו לדברי המשנה או לדברי הרמב"ם.¹⁴

לבסוף, כמה פוסקים ומחברים ניסו לטעון לאחרונה שנשים אכן חייבות להתפלל אבל פטורות מתפילה בציבור.¹⁵ ברם, זו הצעה מפתיעה אם נתחשב בעובדה שהרבה ראשונים פסקו שגם גברים אינם חייבים להתפלל בציבור!¹⁶ ולכן, לפי ההלכה המוצגת במשנה, בבבלי ובראשונים ולפי המעשה של נשים במקומות רבים במשך 1500 שנה ויותר, נשים חייבות להתפלל את העמידה שלוש פעמים ביום בדיוק כמו גברים.

(ב) האם נשים חייבות להתפלל תפילת מוסף ותפילת נעילה?

יש מחלוקת אצל האחרונים לגבי חיוב נשים בתפילת מוסף. הפוסקים אומרים, לדוגמא, שתפילת מוסף היא זכר לקרבן מוסף ואשה לא היתה שוקלת שקלים ואין לה חלק בקרבנות הציבור. המחייבים משיבים שאם כן הדבר, אף כהנים ולויים וקטנים מתחת לגיל עשרים, שפטורים מן השקלים, יהיו פטורים מתפילת מוסף!¹⁷ במקרה כזה של מחלוקת האחרונים עלינו ללכת בעקבות הרב לוי גינצבורג שאמר שאין לפלפל בדברי האחרונים "ואולם באשר כן דרכי מעולם לייסד דברי על דברי התלמוד והראשונים".¹⁸ אכן, אין דיון בתלמוד לגבי חיובן של

נשים בתפילת מוסף אבל כבר ראינו לעיל ששנינו במשנה ברכות ג':ג' "נשים... חייבין בתפילה", ואין שום סיבה לחלק בין שחרית, מנחה ומעריב מצד אחד לבין מוסף ונעילה מצד שני.

אכן, כבר ראינו שהרמב"ם אינו מחלק. הוא פסק בהלכות תפילה ו':י': "נשים ועבדים וקטנים חייבין בתפילה". ובפרק א':א':ז' בתיאורו של תקנת עזרא אין שום הבדל בסגנון בין התפילות השונות: "וכן תיקנו... שתי תפילות בכל יום... וכל יום שיש קרבן מוסף תיקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף... וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה... וכן תיקנו... וזו היא התפילה הנקראת תפילת נעילה...". וכן יוצא בעליל מפירושו הנ"ל למשנה קידושין: "ותפילה... כל אלו מצוות עשה שהזמן גרמה וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים". הווי אומר שלפי המשנה בברכות ולפי הרמב"ם נשים חייבות בתפילת מוסף ותפילת נעילה כשם שהן חייבות בשחרית, מנחה ומעריב.

ג) האם מותר לצרף נשים למנין לברכו, לקדיש, לחזרת הש"ץ ולקדושה?

המקור העיקרי הדורש מנין לענייני תפילה מסוימים הוא משנה מגילה ד':ג': אין פורסין את שמע, ואין עוברין לפני התיבה, ואין נושאים את כפיהם, ואין קוראים בתורה, ואין מפטירין בנביא, ואין עושין מעמד ומושב, ואין אומרים ברכת אבלים ותנחומי אבלים וברכת חתנים ואין מזמנין בשם פחות מעשרה...

ברכו, קדיש וחזרת הש"ץ עם קדושה מכונים בדרך כלל "דברים שבקדושה"¹⁹, ופוסקים רבים אוסרים על נשים להצטרף למנין לדברים אלה.²⁰ אף על פי כן, איסור כזה אינו נזכר באף מקום בתלמוד או אצל הרמב"ם. אדרבה, קריאה מעמיקה של התלמוד ושל הרמב"ם על ידי הרב מיכאל צ'רניק הראתה שמותר לצרף נשים למנין לדברים שבקדושה.²¹ ברור שמבחינה היסטורית המנין כ"עדה" מינימלית מקדים את המשנה הנ"ל באלף שנה ויותר. כך מתברר מהתורה, מספר רות, ממגילות ים המלח ומיוספוס.²² אף על פי כן, התלמוד הבבלי, שהוא הסמכות העליונה לכל ענין הלכתי,²³ לומד את הצורך במנין של עשרה מגזרה שוה כפולה:

מנא הני מילי? אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: דאמר קרא: "ונקדשתי בתוך בני ישראל" (ויקרא כ"ב:ל"ב) כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה. מאי משמע? דתני [רבנאי אחוה דר' חייא בר אבא]: אתיא "תוך" "תוך" – כתיב הכא "ונקדשתי בתוך בני ישראל" וכתוב התם "הבדלו מתוך העדה" (במדבר ט"ז:כ"א). ואתיא "עדה" "עדה" – דכתיב

התם "עד מתי לעדה הרעה הזאת" (שם י"ד:כ"ז), מה להלן עשרה אף כאן עשרה²⁴.

יש פוסקים שניסו להוציא נשים מהמנין על ידי הדגשת המילים "בני ישראל" ולא "בנות ישראל" שבפסוק הנ"ל.²⁵ ברם קשה לקבל גישה זאת "דכל התורה כולה נמי בלשון זכר ניתנה".²⁶ יתר על כן, אין לנו להמציא מדרשים מדעתנו. ולבסוף, לפי אותו הגיון, רק רשעים מצטרפים למנין מכיוון שעשרת המרגלים הנזכרים בדרשה היו רשעים! ברור איפוא שדרשה זאת היא אסמכתא בעלמא²⁷ הבאה לתמוך לאחר מעשה בהלכה או במנהג עתיק ואין לדייק דיוקים במילים המצוטטות. מצד שני, דרשה זאת פותחת פתח לצירוף נשים למנין מפני שאותה דרשה ממש מופיעה בסנהדרין ע"ד ע"ב כאסמכתא לקידוש השם בפני מנין של עשרה. התלמוד שם מניח שאסתר ונשים אחרות חייבות לקדש את השם בנוכחות מנין של עשרה יהודים וכך נפסק על ידי גדולי הפוסקים.²⁸ יתר על כן, יש קבוצה של פוסקים שצעדו עוד צעד אחד ופסקו שמותר לצרף נשים למנין של עשרה לקידוש השם.²⁹

ברור איפוא משתי הדרשות הזוהות שדברים שבקדושה וקידוש השם הם שני צדדים של אותו מטבע מכיוון ששניהם נובעים מהרצון לקדש את השם ברבים. ולכן, אם מותר לצרף נשים למנין לקידוש השם, מותר לצרף אותן לדברים שבקדושה כגון קדיש וקדושה.³⁰ אכן, הרב משה פיינשטיין קבע שבנוגע לדינים השייכים לשני תחומי הלכה הנלמדים מפסוק אחד "... לא שייך לחלק בלפותא מחד קרא" [= אין לחלק בדברים הנלמדים מפסוק אחד].³¹

גם דברי הרמב"ם פותחים פתח להיתר בענין הנידון. כשהוא דן בחזרת הש"ץ הוא דורש "עשרה גדולים ובני חורין".³² הרמב"ם כידוע דייק מאד בלשונו. אי לכך, המילה "גדולים" כוללת ככל הנראה גם נשים, מכיוון שכאשר הרמב"ם רצה להוציא נשים מהמנין לזימון או לברכת כהנים הוא עשה כן במפורש.³³ אם כן, למרות שלא מצאנו עדות שהרמב"ם אכן צירף נשים למנין, הוא גם לא אסר את הדבר ומכאן אסמכתא נוספת להיתר בענין הנידון. ולכן, על ידי קריאה קפדנית של הבבלי ושל הרמב"ם אנו לומדים שמותר לצרף נשים למנין לברכה, לקדיש, לחזרת הש"ץ ולקדושה.

ד) האם מותר לנשים לשמש כשליחות ציבור?

העיקרון הבסיסי המתיר למישהו להוציא ידי חובה מישהו אחר נמצא במשנה ראש השנה ג' ח': "חרש שוטה וקטן אין מוציאין את הרבים ידי חובתן. זה הכלל: כל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן".

הוכחנו לעיל שנשים חייבות להתפלל את העמידה בכל תפילה, כולל מוסף ונעילה, ולקדש את השם. אי לכך, לפי הכלל הפשוט הנ"ל מותר להן לשמש כשליחות ציבור לברכו, לקדיש, לחזרת הש"ץ ולקדושה. ניתן רק להקשות לגבי קריאת שמע מכיוון ששינו במשנה ברכות ג'ג' הנ"ל שנשים **פטורות** מקריאת שמע. אם כן, כיצד מותר להן להוציא את הציבור ידי חובה בשמיעת קריאת שמע? יש לומר שזאת תהיה בעיה אם היינו עדיין "**פורסים**" על שמע", דהיינו שהחזן היה קורא את קריאת שמע לקהל לסירוגין.³⁴ אבל אותו נוהג עתיק נעלם לפני 1500 שנה וקריאת שמע שלנו איננה דורשת לא מנין ולא שליח ציבור. אם כן, אין זה משנה אם "שליח הציבור" לקריאת שמע חייב אם לאו. ולכן מותר לאשה להיות שליחת ציבור לתפילות הנ"ל כמוסבר לעיל.³⁵

ה) שיקולים כלליים

המקשה יכול להקשות שלוש קושיות כלליות נגד כל האמור לעיל:

א) יש אומרים: נניח שלגישות הנ"ל יש אסמכתא במקורות, כיצד ניתן לפסוק נגד האחרונים בענין חיוב הנשים בתפילה ונגד השולחן ערוך בענין צירוף נשים למנין? על כך יש להשיב שהגאונים והרמב"ם כבר קבעו שהתלמוד הבבלי הוא הסמכות העליונה בענייני הלכה.³⁶ כתוצאה מכך, הרבה פוסקים חשובים קבעו שמותר לפסוק על פי התלמוד הבבלי אפילו אם אותו פסק מנוגד לגאונים או לגדולי הפוסקים כגון הרי"ף, הרמב"ם והשולחן ערוך. הרא"ש (1250-1327) קבע בפסקיו: "... יפתח בדורו כשמואל בדורו" [ראש השנה כ"ה ע"ב] אין לך אלא "שופט אשר יהיה בימים ההם" [דברים י"ז:ט'] ויכול לסתור דבריהם [של הגאונים], כי כל הדברים שאינם מבוארים בש"ס שסידר רב אשי ורבינא, אדם יכול לסתור ולבנות אפילו לחלוק על דברי הגאונים.³⁷

הרב שלמה לוריא קבע בפולניה במאה ה"ט:

כי מימות רבינא ורב אשי אין קבלה לפסוק כאחד מן הגאונים או מן האחרונים אלא מי שיוכשרו דבריו להיות מיוסדים במופת חותך על פי התלמוד [הבבלי], והירושלמי, והתוספתות במקום שאין הכרע מן התלמוד.³⁸

הרב חיים מוולוז'ין מסר בשם רבו הגאון מווילנא (המאה ה"ח):

וכבר הוזהרתי בזה מפי מורי ורבי גאון קדוש ישראל רבינו הגדול והחסיד שלא לישא פנים בהוראה אף להכרעת רבותינו בעלי השולחן ערוך וכן כתב בתשובה שלא לעשות מעשה [בענין הנידון] כפסק השולחן ערוך.³⁹

וכן נהגו בימינו פוסקים כגון הרב קוק, הרב לוי גינצבורג, והרב חיים דוד הלוי.⁴⁰

יתר על כן, עלינו לזכור את אזהרתו של הרב שניאור זלמן שכטר:

אבל יהא ערכו של ספר פסקים גדול שיהא, אין זה מעניק לו תכונה של אי-משוגה ואין זה פוטר את התלמיד או את הרב המשתמש בו מהחובה לבחון כל סעיף לגופו של ענין, ולבדוק אותו לפי כללי הפרשנות שתמיד יושמו כלפי המסורת.⁴¹

השולחן ערוך ונושאי כליו הם מדריכים **חשובים** להלכה אבל הם אינם המדריכים הבלעדיים להלכה. כפי שהדגישו פוסקים רבים, יש לפתור בעיות הלכתיות מסובכות באמצעות לימוד מעמיק בתלמוד, בפוסקים ובספרות התשובות ולא על ידי פתיחת ספר פסק אחד והסתמכות בלעדית על מה שכתוב בו.⁴²

ב) אחרים אומרים: נניח שיש בסיס טקסטואלי לעמדות הנ"ל, אבל אנו יודעים שבעבר נשים לא הצטרפו למנין ולא שימשו כשליחות ציבור. האם מותר לנו לנהוג נגד מנהג אבותינו ולרמוז בכך שהם טעו? לשאלה זאת יש להשיב בהבאת שני מקורות קלאסיים:

1.

כי יפלא ממך דבר למשפט... ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם ודרשת והגידו לך את דבר המשפט. ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך... (דברים י"ז:ח'-י"א).

התורה מדגישה שבכל דור ודור חייבים יהודים לבוא אל השופטים אשר יהיו בימים ההם. על אף גדולתם, משה רבינו ורבי עקיבא והרמב"ם ור' יוסף קארו אינם יכולים לפטור את הבעיות ההלכתיות של ימינו מכיוון שהבעיות שלנו לא היו הבעיות שלהם. בכל דור ודור עלינו להתמודד עם בעיות הלכתיות לפי הנסיבות והתנאים של אותו דור או, אם נשתמש בביטוי התלמודי: "דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו, דור דור וסופריו" (עבודה זרה ה' ע"א). המקורות הבסיסיים הם אותם מקורות, אבל כל דור של שופטים או רבנים חייב לפרש אותם לפי התנאים של זמנו ומקומו. אם אנו מגיעים למסקנה אחרת, אין זאת אומרת שאבותינו טעו אלא שהגענו למסקנות שונות לפי התנאים הקיימים "בימים ההם".

2. רעיון דומה הובע על ידי רש"י כפי שהוא מצוטט על ידי נכדו הרשב"ם בפירושו לבראשית ל"ז:ב':

ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום.

הביטוי המודגש הוא ביטוי מפתיע. אם פירוש מסוים הוא הפשט, כיצד יכול הוא להתחדש בכל יום?! אכן היופי של התורה הוא בכך שהפשט מתחדש מדור לדור כאשר כל פרשן מסתכל על המקורות בעד המסננת של זמנו ומקומו. ניתן להבין למה השולחן ערוך פסק שאין לצרף נשים למנין; אילו הוא היה פוסק אחרת הפסק היה נחשב למוזר בזמנו ובמקומו. גם ר' אברהם גומבינר בא להצדיק את הנוהג של נשים בימיו. חובה עלינו כפוסקים לבחון את המקורות מחדש לאור המציאות של זמננו. כמובן, אין זאת אומרת שנוכל להתיר כל דבר. אבל צירוף נשים למנין בימנו הוא טבעי באותה מידה שהוא היה לא־טבעי בצפת של המאה ה־17. המקורות הם אותם מקורות אבל המציאות החברתית השתנתה מן הקצה אל הקצה.

ג) לבסוף, יש אומרים שאין לפסוק שנשים חייבות להתפלל שלוש פעמים ביום מכיוון שעל ידי כך נהפוך את כל הנשים שלא התפללו בקביעות בעבר ושללא מתפללות בקביעות היום לחוטאות.⁴³ על כך יש להשיב:

1. אינני רואה דרך אחרת להבין את המקורות הנ"ל. אני מאמין שלפי המשנה, התלמוד והראשונים הנ"ל נשים אכן חייבות להתפלל את העמידה בכל תפילה בדיוק כמו גברים.

2. העובדה שרב או קבוצה של רבנים פוסקים משהו איננה אומרת שכל היהודים יעשו או צריכים לעשות מה שהם אומרים. לאורך תולדות עמנו, דרו פוסקים מנוגדים בכפיפה אחת. בתלמוד אנו מוצאים ביטויים כגון: "בסורא עבדי כמרמר, רב שישא בריה דרב אידי עביד כאביי".⁴⁴ בתקופת הגאונים אנו מוצאים שורה של מחלוקות בין ישיבות סורא ופומבדיתא.⁴⁵ לפי "ספר החילוקים בין אנשי מזרח ואנשי מערב" היו לפחות חמישים וחמישה הבדלים הלכתיים בין יהודי בבל ויהודי ארץ ישראל בתקופת הגאונים.⁴⁶ בימי הביניים היו מאות הבדלים בין אשכנזים וספרדים. לדוגמה, הספרדים ייבמו ואילו האשכנזים רק חלצו; הספרדים התירו ביגמיה ואילו האשכנזים אסרו אותה על פי חרם דרבינו גרשום.⁴⁷ בעת החדשה היו הרבה מחלוקות הלכתיות בין חסידים ומתנגדים, בין חצרות שונות של חסידים, ובין עדות שונות של עדות המזרח. יהודי ספרדי שנהג בניגוד לרב אשכנזי לא היה "חוטא"; הוא הסתמך על מנהג אחר או רב אחר. הוא הדין לנידון דיין. אשה שקוראת את התשובה הזאת וממשיכה להתפלל בקשה פרטית פעם ביום במקום להתפלל את העמידה שלוש פעמים ביום איננה "חוטאת"; היא יכולה לסמוך על בעל ערוך השולחן ופוסקים נוספים שפסקו כך. אני הייתי מנסה לשכנע אותה שפירושם אינו נכון, אבל היא איננה "חוטאת"; היא פשוט סומכת על דעה לגיטימית אחרת.

ו) הלכה למעשה

בסיכום, עיון מעמיק בתלמוד ובפוסקים מעלה שנשים חייבות להתפלל את העמידה בשחרית, מנחה, מעריב, מוסף ונעילה בדיוק כמו גברים; שמותר לצרף נשים למנין לברכו, לקדיש, לחזרת הש"ץ ולקדושה; ושמותר להן לשמש כש"ץ לשחרית, מנחה, מעריב, מוסף ונעילה.

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
אסרו חג הפסח תשנ"ז
בהסכמת: הרב מיכאל גרץ
הרב גילה דרור
הרב דוד לזר
הרב דוד פרנקל
הרב שמחה רוט
מתנגד: הרב ישראל ורמן

הערות

1. נשאלתי על עניינים אלה פעמים אין ספור. תשובה זאת היא הרחבה של מה שכתבתי בתשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ה' (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 57-59, הערות 31-32. הקיצורים בהערות מתייחסים לרשימת הספרות שבסוף התשובה.
2. ראה לדוגמא ר' מייזלמן, עמ' 130.
3. משנה ברכות ב'ד'; ג'א', ה'; ד'א', ז'; ה'ד'; שבת א'ב'; תענית ב'ב'; מגילה ב'ה'; סוטה ז'א'; אבות ב'י"ג וראה במיוחד ברכות ד'א'; ה'ד' ותענית ב'ב'.
4. אנו לא נרשום כאן שינויי גירסא; העיקר לענייננו הוא להציג את שלוש הגירסאות העיקריות באופן כללי. אני נעזרתי בהעקותיו של ר' סטיב וואלד וכן בצילומים של כתבי היד.
5. שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו, סימן רנ"א, עמ' 459, והספרות בהערה 7 שם.
6. ר' יוסף קארו, שולחן ערוך אורח חיים ק"ו:א; ר' נפתלי צבי יהודה ברלין בהעמק שאלה לשאלתא כ"ו, מהד' ירושלים, תשל"ה, קע"ה ע"א ד"ה מי אמרינן (כך הוא מפרש את הרי"ף); ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק א', תל-אביב, תשל"ו, סימן ל' וחלק ה', תל-אביב, תשמ"ג, עמ' של"ג; ר' מיכאל צ'רניק; ר' סטיב וולד. והשווה לשלושת הפוסקים המובאים על ידי ר' עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת, חלק ג', ירושלים, תש"ם, סימן ז', עמ' כ"ו-כ"ז וצריך עיון אם הם מחייבים נשים בשלוש תפילות ביום על פי הרמב"ם או רש"י.
7. חלק מהמקורות האלה הודגשו על ידי: L. Low, *Gesammelte Schriften*, Vol. IV, Szegedin, 1898, pp. 62 ff. שמואל ספראי, תרביץ ל"ב (תשכ"ג), עמ' 329-330, 336 = בימי הבית ובימי המשנה: מחקרים בתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 159-160, 166; Bernadette Brooten, *Women Leaders*; 166, 160-159, עמ' 139-141 in *the Ancient Synagogue*, Chico, California, 1982, pp. רשמתי בפנים מקורות המעידים שנשים נהגו לבוא לבית הכנסת או לבית המדרש כדי לשמוע את הדרשה בציבור – ראה לוקס י"ג:י' ואילך; מעשי השליחים י"ז:א-ד'; ירושלמי סוטה א'ד', ט"ז ע"ד ומקבילות; ותרגום יונתן לשופטים ה'כ"ד.
8. יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 132-133.
9. לדיון בקטע מעניין זה ממסכת סופרים שגם מחייב נשים בקריאת שמע ובניגוד למשנתנו ראה Debra Reed Blank, *Conservative Judaism*, 48/1 (Fall 1995), pp. 7-10.
10. לתרגום אנגלי של פיוט זה יחד עם הערות ראה Ivan Marcus, *Conservative Judaism* 38/3 (Spring 1986), pp. 40-42.

11. *The Memoirs of Glückel of Hameln*, transl. by Marvin Lowenthal, New York, 1932, pp. 130, 136-137, 239-240, 265-266.
12. Haym Soloveitchik, *AJS Review* 12/2 (Fall 1987), pp. 205-221, esp. pp. 211ff.
13. והשווה דברינו לתמיהת הרב חיים מבריסק על דיבור זה – ראה הרב צבי שכטר, נפש הרב, ירושלים, תשנ"ה, עמ' ק"ג.
14. ר' ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל לברכות ג'ג; אות י"ז; ערוך השולחן לאורח חיים ק"ו:ז; הרב עובדיה יוסף, יביע אומר, חלק ו', אורח חיים, סימן י"ז ויחווה דעת, חלק ג', סימן ז'; וכן חלק מהספרות הרשומה להלן בסוף התשובה.
15. ר' אריה פרימר, אור המזרח, עמ' 75-76 = מאמרו הלוועזי עמ' 56-57 והתשובות הרבות המובאות שם; ר' יצחק יעקב פוקס, עמ' רנ"ב-רנ"ג; ר' מייזלמן, עמ' 133-136; ר' דוד פלדמן, עמ' 300.
16. ראה הרב פוקס בעצמו, עמ' 22-26, 30-37 והרב מייזלמן בעצמו, שם.
17. נשים פטורות מתפילת מוסף לפי ר' יחזקאל לנדא, ציון לנפש חיה לברכות כ"ו ע"א ד"ה ושל מוספין; ר' עקיבא אייגר בהגהותיו לאורח חיים ק"ו; ר' שאול ברלין, שו"ת בשמים ראש, סימן פ"ט; (והרבה אחרונים הסתמכו דווקא על מקור זה מכיוון שמחברו במאה הי"ח ייחסו לרא"ש!) ועוד. הן חייבות בתפילת מוסף לפי ר' יוסף שאול נתנזון במגן גיבורים לאורח חיים ק"ו ס"ק ד', ושוב בשו"ת שואל ומשיב תניינא, חלק ב', סימן נ"ה; ר' יצחק אלחנן ספקטור, שו"ת באר יצחק סוף סימן כ'; ועוד. לסיכום שיטות האחרונים ראה ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ב', חלק אורח חיים, סימן ו', אות ד'-ז', ובקיצור אצל בנו ר' יצחק יוסף בילקוט יוסף, חלק א', ירושלים, תשמ"ה, עמ' קפ"ז. ברם ניתן להפריך את הטענות של שני המחנות. לדוגמא, בעל ציון לנפש חיה הנ"ל פוטר נשים מתפילת מוסף על סמך חסרונה של מילה אחת בתוספות (ברכות כ"ו ע"א סוף ד"ה תפילת השחר) – אבל המילה נמצאת לפנינו בדפוס וילנא!
18. הרב לוי גינצבורג, שאלות ותשובות מענה לוי בעריכת דוד גולינקין, ניר-יורק וירושלים, תשנ"ו, חלק עברי, עמ' פ"ה; וראה להלן, הערה 36 ואילך.
19. ראה באופן כללי באנציקלופדיה התלמודית ערך דברים שבקדשה, חלק ו', טורים תשי"ד-תשכ"ז.
20. סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' ל"ד; תוספות לברכות מ"ה ע"ב ד"ה והא ומקבילות; ר' מנחם המאירי לברכות, מהד' דיקמן, עמ' 179; ר' אהרן הכהן מלוניל, ארחות חיים, הלכות תפילה, סימן ע"ה; שולחן ערוך אורח חיים נ"ה: א', ד'; הלבוש שם, נ"ה:ד'; שולחן ערוך הרב נ"ה:ב' וכן הפוסקים

- המובאים על ידי הרב פרימר, אור המזרח, עמ' 80-81 = מאמרו הלועזי, עמ' 62-61.
21. סעיף זה מבוסס על מאמרו המאלף של הרב מיכאל צ'רניק.
22. ראה המקורות שציינתי בתשובות ועד ההלכה ד' (תש"ן-תשנ"ב), עמ' 94-95.
23. על סמכות הבבלי ראה להלן, הערה 36 ואילך.
24. מגילה כ"ג ע"ב והשווה למקבילה בברכות כ"א ע"ב. השם בסוגריים נוסף על פי הדפוס בברכות ועל פי דקדוקי סופרים למגילה על אתר, אות ר'.
25. ראה ארחות חיים, הלבוש ושולחן ערוך הרב הנ"ל (לעיל, הערה 20), וראה מה שכתבתי בתשובתי הנ"ל (לעיל, הערה 22). הם הושפעו, כנראה, משתי הדרשות בקידושין ל"ו סוף ע"א ומקבילות.
26. תוספות לערכין ב' ע"ב ד"ה לרבות.
27. ראה אנציקלופדיה תלמודית הנ"ל (לעיל, הערה 19), הערה 10 לראשונים שסברו כך. לאסמכתות אחרות ראה ירושלמי ברכות ז'ג', י"א ע"ג = ירושלמי מגילה ד'ד', ע"ה ע"ב.
28. ראה המקורות שציינתי בתשובות ועד ההלכה ג' (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 70 ופוסקים נוספים הרשומים אצל הרב פרימר, עמ' 79-80.
29. ר' יוסף ענגל, גליוני הש"ס לסנהדרין ע"ד ע"ב ד"ה מה להלן; ר' ראובן מרגליות, מרגליות הים: מסכת סנהדרין, חלק ב', ירושלים, תשל"ז², עמ' 86, סעיף כ"ז; ופוסקים נוספים הרשומים אצל הרב פרימר, עמ' 80, הערה 71.
30. הרב פרימר, עמ' 80, מודה ב"מצב מוזר" זה, אבל נדחק להתחמק מהמסקנה המתבקשת.
31. אגרות משה, חושן משפט, חלק שני, סימן ס"ו, עמ' 290 ד"ה אבל הרמב"ם.
32. הלכות תפילה ח'ד'. ועיין שם י"ב:ג': "אין קורין בתורה בציבור בפחות מעשרה אנשים גדולים בני חורין" וכך הגירסא גם בכתב יד אוקספורד לפי ספר אהבה, מהד' חיימזאהן, ירושלים, תשכ"ה, דף 112א ובדפוס רומי ר"מ (דפוס צילום, ירושלים, תשט"ו). אף על פי כן, הלשון מגומגם וכסף משנה על אתר וטור אורח חיים קמ"ג גרסו "גדולים ובני חורין" בלי המילה "אנשים" וכן נראה. וראה דיון אצל הרב צ'רניק, עמ' 8-9.
33. הלכות ברכות ה'ז' והלכות נשיאת כפים ט"ו:ט'.
34. זאת מסקנת פרופ' עזרא פליישר, תרביץ מ"א (תשל"ב), עמ' 133-144 שסקר את כל הפירושים הקיימים לביטוי "פורסין את שמע". לאופי המדויק של הקריאה לסירוגין, ראה שם, עמ' 140 ואילך.
35. ואין בכך איסור של "קול באשה ערוה" – ראה מה שכתבתי בקיצור בתשובות ועד ההלכה ג' (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 25-26 והמאמר המאלף הרשום שם בהערה 13.

36. לגאונים ראה Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven and London, 1998, pp. 161-166. לרמב"ם ראה הקדמתו לפירוש המשנה והקדמתו למשנה תורה. על סמכות הבבלי באופן כללי ראה מנחם אלון, המשפט העברי, מהד' ג', ירושלים, תשמ"ח, עמ' 904-902 ובו עז כהן, קונטרס התשובות, בודאפעסט, תר"ץ, עמ' 20-17.
37. פסקי הרא"ש לסנהדרין פרק ד', סימן ו' והשווה דבריו בקידושין פרק א', סימן מ"א = בכורות פרק ט', סימן א'; שו"ת הרא"ש, כלל ל"א, ט'; שם מ"ג, י"ב; שם נ"ה, ט'; שם ק', ב'.
38. הקדמת המהרש"ל לים של שלמה למסכת חולין, מהד' שטטין, תרכ"א, (לפני דף א'). וראה בו עז כהן הנ"ל, עמ' 20, הערה 4 למראי מקומות נוספים.
39. ר' חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, חלק ג', ניריורק, 1947, עמ' 218, הערה 1. בשו"ת חוט המשולש, סימן ט', ווילנא, תרמ"ב הדברים צונזרו ("... בהוראה וכו'") על ידי מאן דהו, אבל הנוסח המלא נמצא בספר עליות אליהו. 40. ר' אברהם יצחק הכהן קוק, שו"ת דעת כהן, סימן קנ"ד, הפוסק על פי בכורות ל' ע"ב בענין קבלת מצוות על ידי הגר ובניגוד לגדולי הפוסקים; ר' לוי גינצבורג, שאלות ותשובות מענה לוי בעריכת דוד גוליניקין, ניריורק וירושלים, תשנ"ו, חלק עברי, עמ' ח'ט'; ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, כרך ב', עמ' קמ"ו-קמ"ז.
41. Solomon Schechter, *Studies in Judaism, First Series*, London, 1896, p. 211; וראה מקורות נוספים בעלי גישה זו בהקדמה לכרך זה, הערות 36-34.
42. לפוסקים שהדגישו נקודה זו, ראה בו עז כהן הנ"ל (לעיל, הערה 36), עמ' 22-20.
43. הרב יעקב רוט, עמ' 166 אומר שאל לנו לתקן תקנה המחייבת את כל הנשים לקיים את כל המצוות מכיון שזה יוביל "ליצירת קבוצה שלמה של חוטאים במקום שעד עכשו לא היתה קבוצה כזאת". אני מסכים עם משפט זה, אבל הוא כולל תפילה באותה קטגוריה ואילו אני סבור שנשים כבר מחויבות להתפלל את העמידה בכל תפילה.
44. סוכה מ"ו ע"ב ופסחים קט"ו ע"א (לפי כל כתבי היד; בדפוסים כתוב "סוריא"). והשווה גיטין פ"ט ע"א לסורא מול נהרדעא ובבא מציעא ע"ג ע"א לסורא מול כפרי. על המסורות החלוקות בין סורא ופומבדיתא ראה דוד גודבלט, *HUCA* 48 (1977), עמ' 210-216, ואסופות ח' (תשנ"ד), עמ' 99-129 (שני מאמרים).
45. הם נאספו על ידי שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים, תשי"ז, עמ' רס"א-רע"ח; וראה המאמרים באסופות בהערה הקודמת.

46. מרדכי מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים, תרצ"ח.
47. H. J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London, 1958, esp. Parts II and III.

ספרות

- אגרת – תשובות של הרב אהרן בלומנטל, הרב פיליפ סיגל והרב דוד פלדמן שנשלחו לחברי כנסת הרבנים, 5 באוקטובר, 1973
- אלינסון – אליקים אלינסון, האשה והמצוות – ספר ראשון: בין האשה ליוצרה, מהד' ב', ירושלים, תשל"ז, עמ' 66-82
- אלן – R. Wayne Allen, "Women's Prayer Groups", *Tomeikh Kehalakhah*, Mt. Vernon, New York, 1986, pp. 32-40
- ביל – Rachel Biale, *Women and Jewish Law*, New York, 1984, pp. 17-24
- בליך – R. David Bleich, *Tradition* 14/2 (Fall 1973), pp. 113-117 = *Contemporary Halakhic Problems*, Vol. I, Hoboken, 1977, pp. 78-83
- בליך – R. David Bleich, "Women's Minyanim", *Contemporary Halakhic Problems*, Vol. III, Hoboken, 1989, pp. 115-121
- ברייאר – R. Menachem Brayer, *The Jewish Woman in Rabbinic Literature*, Vol. 2, Hoboken, 1986, pp. 198-206
- ברמן – R. Saul Berman, "The Status of Women in Halakhic Judaism", *Tradition* 14/2 (Fall 1973), pp. 5-28
- ברקוביץ – R. Eliezer Berkovits, *Jewish Women in Time and Torah*, Hoboken, 1990, pp. 70-99
- גינצבורג – ר' לוי גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, חלק ב', ניריורק, תש"א, עמ' 149-152
- האוט א' – Irwin Haut, "Are Women Obligated to Pray?", in: Rivka Haut and Susan Grossman, eds., *Daughters of the King: Women and the Synagogue*, Philadelphia, New York and Jerusalem, 1992, pp. 89-101
- האוט ר' – Rivka Haut, "Women's Prayer Groups and the Orthodox Synagogue", *ibid.*, pp. 135-157
- האופטמן – Judith Hauptman, "Women as Cantors", *Journal of Synagogue Music* 17/1 (1987), pp. 4-8

- Judith Hauptman, *JUDAISM* 42/1 (Winter 1993), pp. 94-103 – האופטמן
and reactions *ibid.* 42/4 (Fall 1993), pp. 387-413
- R. David Weiss Halivni in: *On the Ordination of Women as Rabbis*, – הלבני
[New York, 1979], pp. 8-9 of his responsum
- הלוי – ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק א', סימן ל' וחלק ה', עמ' של"ג
Esther Helfgott, *Conservative Judaism* 38/3 (Spring 1986), pp. 68-69 – הלפגוט
- R. Avraham Weiss, *Women at Prayer*, Hoboken, 1990 – וייס
וינר – ר' חיים וינר, תגובות לתשובתו של ר' טוביה פרידמן (טרם פורסמו)
וולד – ר' סטיב וולד, תשובה על נשים במנין וכשליחות ציבור, מרחשוון תשנ"ב
(טרם פורסמה)
- R. Mayer Twersky, "Rav Soloveitchik's *Pesak* Regarding – טברסקי
Women's Prayer Groups", *Tradition* 32/3 (Spring 1998), pp. 5-18
יוסף – ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ו', חלק או"ח, סימן י"ז; שו"ת יחיה
דעת, חלק ג', סימן ז'
- ילון – שבח ילון, "כל מצוות עשה שהזמן גרמן נשים פטורות": עיון במקורות
התנאיים ובסוגיות האמוראיות, עבודת גמר, רמת גן, תש"ן
- R. J. Simcha Cohen, "Women's Minyanim", in: *Intermarriage and – כהן
Conversion: a Halakhic Solution*, Hoboken, 1987, Chapter 16
לוביץ – רבקה לוביץ, "על תפילת נשים", תחומין י"ז (תשנ"ז), עמ' 167-165
(תגובה לשוחטמן)
- R. Moshe Meiselman, *Jewish Woman in Jewish Law*, New York, – מייזלמן
1978, Chapter 20
- R. David Novak, *Law and Theology in Judaism*, Vol. II, New York, – נובק
1976, pp. 145-146
- R. David Novak, *JUDAISM* 33/1 (Winter 1984), p. 41, n. 12 – נובק
- R. David Novak, *Tomeikh KaHalakhah*, Vol. 2, 1994, pp. 6-11 and – נובק
22-23
- R. Phillip Sigal in Seymour Siegel, ed., *Conservative Judaism and – סיגל
Jewish Law*, New York, 1977, pp. 282-292
סליי – מנחם סליי, "חיוב האשה בתפילות שמונה עשרה על פי ספרות השו"ת",
ארשת: קובץ מוקדש לענייני תפילה ובית הכנסת, ירושלים, תשד"ם, עמ' 87-91
פוקס – יצחק יעקב פוקס, התפילה בציבור, ירושלים, תשל"ח, עמ' קס"ח-קס"ט,
רנ"ב-רנ"ג
- פלדמן – David Feldman in Seymour Siegel, ed., *Conservative Judaism and
Jewish Law*, New York, 1977, pp. 294-305